

Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumunun (TKDK) Verdiği Destekler ve Bu Desteklerin Kırsal Kalkınmaya Etkisi: Muş İli Örneği

The Supports Given by Agriculture and Rural Development Support Institution (ARDSI) and The Impact of These Supports on Rural Development: Example of The Province Muş

İrfan BAYTAR*

*Dr. Öğretim Üyesi,
Muş Alparslan Üniversitesi,
Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu,
Ulaştırma Hizmetleri Bölümü,
Muş/Türkiye.

Assist. Prof.,
Mus Alparslan University,
Vocational School of Technical Sciences,
Department of Transportation Services,
Mus /Turkey.

i.baytar@alparslan.edu.tr
ORCID: 0000-0003-2074-8748

VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER
ENSTİTÜSÜ
1982

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type:

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received:

04/04/2022

Kabul Tarihi / Date Accepted:

07/06/2022

Yayın Tarihi / Date Published:

30/06/2022

Atf: Baytar, İ. (2022).

Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumunun
(TKDK) Verdiği Destekler ve Bu Desteklerin
Kırsal Kalkınmaya Etkisi:
Muş İli Örneği.
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 56, 169-184

Citation: Baytar, İ. (2022).

The Supports Given by Agriculture and
Rural Development Support Institution
(ARDSI) and The Impact of These Supports
on Rural Development:
Example of The Province Muş,
Van Yüzüncü Yıl University
The Journal of Social Sciences Institute, 56,
169-184

Öz

Kırsal kalkınma, hem ülkelerin tarımsal kaynaklarının üretimi ve arz talep dengesi hem de nüfusun kır-kent içerisindeki dağılımı üzerinde etkilidir. Kırsal kalkınmayı gerçekleştiren ülkelerde, üretim ile arz talep nispeten dengelidir ve kır-kent arasındaki nüfus dengesi nispeten sağlanır. Bu ülkeler, dengeyi ithalatla sağlamaya çalışmakta ve bu durum ekonomileri üzerindeki ithalat baskısını arttırmaktadır. Kırsal kalkınmayı gerçekleştiremeyen ülkelerde kırdan kente sürekli göç yaşanmaktadır. Bu durum kentlerde nüfus baskısı oluştururken, kırsalda ise üretimde aksamalar ve demografik yatırımlardan yararlanma oranını düşürmektedir. Kırsal kalkınmayı gerçekleştirmek için çok sayıda kaynak, büyük projeler, uzun soluklu ve kararlı çalışmalar gerekmektedir. Bu amaçla ulusal ve uluslararası farklı kurumlar görev üstlenmektedir. Kuşkusuz ilgili kurumlar arasında kırsal kalkınmada en kapsamlı ve etkili faaliyet yürüten kurum Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumudur. Kurum hem Avrupa Birliği'nden gelen hem de ulusal fonlardan kaynak olarak faaliyetlerini yürütmektedir. Muş ili kırsal potansiyelin yüksek olduğu ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumunun faaliyet yürüttüğü iller arasında yer almaktadır. Ancak kurumun henüz yeni olması (kuruluş itibarıyla) kaynaklarının yetersizliği, yapılan yatırımların yeterince yaygınlaştırılmaması, proje kullandırmada, denetiminde Avrupa standartlarının henüz sağlanamaması ve bozulan çiftçilik imajı ile büyük şehirlerdeki çekicilikler nedeniyle yaşanan göç bu durumu daha da zorlaştırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kırsal kalkınma, TKDK, Avrupa Birliği, göç

Abstract

Rural development is beneficial to both the production of agricultural resources in countries as well as the supply and demand balance and population distribution within the rural-urban. Production and supply-demand balance are slightly balanced in countries that pursue rural development, as is the demographic balance between rural and urban areas. On the other hand, in countries that are unable to develop rural areas, there are both shortcomings in agricultural production and a failure to attain supply-demand balance. These countries aim to preserve balance through importing, which puts more strain on their economies' imports. In countries that cannot make rural development, there is a continuous migration from rural to urban areas. While this situation creates population pressure in cities, it creates disruptions in production in rural areas and reduces the rate of benefiting from demographic investments. In order to make rural development, significant resources, big projects, long-term, and determined actions are required. For this purpose, different national and international institutions take on duties. Without a doubt, the institution that carries out the most comprehensive and effective activities in rural development among the relevant institutions is the Agriculture and Rural Development Support Institution. The institution carries out its activities by taking resources from both the European Union and national funds. Although the institution has expanded its support range in different sectors, it has a shortage of resources from time to time. The province of Muş is among the provinces where the rural potential is high and the Agriculture and Rural Development Support Institution carries out activities. Nevertheless, the fact that the institution is new (by the establishment) and the lack of resources, insufficient expansion of the made investments, failure to meet European standards in project utilization and supervision, and immigration due to the attractiveness in big cities with a deteriorating image of farming makes this situation even harder.

Keywords: Rural development, ARDSI, European Union, migration.

Giriş

Kırsal kalkınma çok boyutlu olan farklı paydaşların birlikte hareket etmesi gereken uzun soluklu bir süreçtir. Kırsal kalkınmada kaynakların etkin ve verimli kullanılması, paydaşlar arasında koordinasyonun sağlanması, sonuç alınmasında önemli bir etkiye sahiptir. Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu, kırsal kalkınmada önemli bir rol üstlenmektedir. Kırsal kalkınma, başta Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK) ile diğer paydaş kurumlar aracılığıyla kırsal kaynakları harekete geçirerek kırsalda ekonomik gelişimi sağlamak ve üreticilerin gelir seviyesinin artırılması amaçlanmaktadır. Kurumların ve departmanların gerek hazırlık gerekse sonraki süreçlerde birbiriyle iş birliği yapmaları icap etmektedir. Bölgesel plan ve programların, proje kullanıcılarıyla olan sözleşme, operasyonel raporlar (yıllık bazda) vb. diğer vazifeler ile bunların dışında geri bildirimlerin verilmesi önemlidir (Özdemir ve Efe, 2013, s. 67). Bunun sağlanması durumunda hem il ve ülke ekonomisine katma değer sağlanacak hem de istihdam ve refah seviyesi artan çiftçilerin göç etmesinin önüne geçilerek büyük şehirlerin aldığı göç de engellenecektir. Bunun gerçekleştirilememesi durumunda “kır-kent arasındaki sosyo-kültürel ve ekonomik farklılıkların artması nedeniyle bölgeler arasında kalkınmışlık farklılıkları oluşmaya devam edecektir. Bunu takiben de kırsal alanda nüfus, tarımsal iş gücü, tarımsal üretim azalır ve kırsal alandaki yatırımlar verimsiz hale gelir. Kırsal bölgelerde istihdamın artırılmasında, göçün azaltılmasında etkin kullanılacak projelerle tarım ve hayvancılığın önemli etkisi olmaktadır (Elmastaş ve Bozkoyun, 2021, s. 41). Bu üretim gerçekleştirilemediği takdirde kent merkezlerine hızlı göç meydana gelerek bunun sonucunda çarpık kentleşme, işsizlik ve altyapı yetersizliğinden kaynaklanacak olan enerji, ulaşım, haberleşme, güvenlik, sağlık ve eğitim gibi alanlarda sorunlar oluşacaktır. Makro düzeyde bakacak olursak tarımın ülke ekonomisine katkısı azalacaktır” (Bulut ve Kutlar, 2016, s. 2101).

Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK) ile Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikasının amaç ve faaliyetleri arasında paralel bir ilişki bulunmaktadır. Bu bağlamda Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikasının temel hedefleri; tarımsal verimliliği artırmak, tarımda çalışanlara adil bir yaşam standardı sağlamak, piyasaları istikrara kavuşturmak, gıda arzını garanti altına almak, arzi tüketicilere makul bir fiyattan ulaştırmaktır”. Belirtilen hedefler kırsal kalkınmayı olumlu etkilemektedir. Dolayısıyla bu hedefler Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu’nun da hedefleriyle örtüşmektedir. 2008 yılında küresel ölçekte yaşanan kriz TKDK ve Ortak Tarım Politikaları faaliyetlerini etkilediğinden bunun hem Türkiye hem de diğer ülkelere yansması da olumsuz olmuştur (Tarım ve Orman Bakanlığı Raporları, 2022).

Çalışma sahasında bitkisel ve hayvansal üretim ilin ekonomisinde önemli bir yere sahiptir. Sahada en fazla yetiştirilen ürünler buğday, arpa, yonca, korunga, şekerpancarı vb. dir. Belirtilen tarım ürünlerinin 2021 yılında üretimi 1.718.456 ton olarak gerçekleşmiştir. Tarım faaliyetleriyle birlikte ilde büyükbaş ve küçükbaş hayvan üretimi de yaygın olarak yapılmaktadır. 2021 yılında büyükbaş hayvan sayısı 335.798 iken, küçükbaş hayvan sayısı 1.250.000’dir. Mevcut üretim üzerinde Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumunun (TKDK) etkisinin tek başına olduğu anlaşılmamalıdır. Ancak üretimde kurumun önemli bir payının olduğu söylenebilir. Özellikle 1990’lı yıllarda kırsalda yaşanan yoğun göç üretimi önemli oranda düşürmüştü. Bu noktada Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu ile diğer paydaşların faaliyetleri büyük önem taşımaktadır.

Kırsal kalkınma faaliyetleri çok boyutlu ve maliyetlidir. Bu yatırımlar için sadece Avrupa Birliği katkısı yeterli olmamaktadır. Bu faaliyetlere yönelik finansman kaynaklarına bakıldığında “merkezi yönetim bütçesinden ayrılan pay, mahalli idarelerin kurumsal bütçesi, Avrupa Birliği hibe fonları, üye olunan uluslararası kuruluşlardan sağlanan hibe ve krediler, sivil toplum örgütleri ve özel sektörden sağlanan kaynaklar bulunmaktadır. Avrupa birliği, birlik üyeliğine aday ve potansiyel aday ülkelere gelişmişlik düzeylerini AB standartlarına taşımaları için yardımlar yapmaktadır” (Bulut ve Kutlar, 2016, s. 2101). Kaynakların çeşitli olması kırsal kalkınmanın daha etkili sonuç vermesinde önemlidir.

Türkiye’de 42 ilde faaliyet gösteren Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK) bugüne kadar IPARD hibesi olarak toplam 18.913 projeye 7,6 milyar TL destek sağlamıştır. Desteklenen yatırımcılardan 11.359’u genç, 4.742’si de kadın yatırımcı olmuştur. Toplam oluşturulan istihdam 84.000 kişiye ulaşırken, halen 2.449 proje devam etmektedir (TKDK Raporları, 2022).

1. Amaç, Materyal ve Yöntem

Günümüzde kırsal yerleşmelerden şehir yerleşmelerine doğru yaşanan göç, tarımsal ürünlerin üretiminde sıkıntıları beraberinde getirerek arz talep dengesini bozmaktadır. Bu nedenle kırsal kalkınma faaliyetleri tercihten ziyade zorunluluk haline gelmiştir. Kırsal kalkınmada farklı kurumlar faaliyet yürütse de Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK) en kapsamlı ve etkili rolü üstlenmiştir. Dolayısıyla, bu çalışmada kurumun Muş ilindeki faaliyetleri ve kırsal kalkınmaya etkileri değerlendirilmiştir. Çalışmada literatür taraması yapılarak ilgili kurumların raporlarından yararlanılmıştır. Kırsal kalkınmada faaliyet yürüten ulusal ve uluslararası kuruluşların faaliyetleri incelenmiştir. Sahada yapılan yatırımlar incelenmiş ve bunlardan bazıları fotoğraflanmıştır. Saha gözlemleri sonrasında yazım aşamasına geçilmiştir.

2. Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumunun (TKDK) Kuruluşu ve Gelişimi

Kırsal kalkınma amacıyla kurulan Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK) Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne katılım müzakerelerinin 11 no'lu tarım ve kırsal kalkınma faslının müzakerelere açılması için belirlenen kriterlerden biri olan AB gereklerine uygun olarak akredite edilmiş IPARD (Katılım Öncesi Yardım Aracı – Kırsal Kalkınma Bileşeni) programıdır. 4 Mayıs 2007 tarihli ve 5648 sayılı Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Hizmetleri Hakkında Kanun ile IPARD Programı olarak faaliyette bulunmak üzere, Tarım ve Orman Bakanlığının ilgili kuruluşu olarak kurulmuştur (TKDK Raporları, 2022).

Kurum gerek Türkiye'de gerekse Muş ilinde yürüttüğü faaliyetlerle önemli bir rol üstlenmektedir. Resmî Gazetenin 26526 sayı ve 5648 kanunla 04.05.2007 tarihinde Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu kurulmuştur.¹ Kırsal kalkınma bileşeni olan Instrument for Preaccession Assistance (IPA) katılım öncesi yardım aracıdır. Avrupa Birliği tarafından 2006 yılında aday ve potansiyel aday ülkelere destek olmak amacıyla oluşturulan (I) ve (II) numaralı IPA bileşenleri ile; (III), (IV) ve (V) numaralı bileşenlerden ise aday ülkeler yararlanabilmektedir. 2008'de Avrupa Komisyonunca kabul edilen "Kırsal Kalkınma (IPARD) Programı Türkiye'de sürdürülebilir kalkınmayı sağlamak için faaliyette bulunmaktadır" (TKDK Raporları, 2022). Avrupa Birliği destekleri "sürdürülebilir çevre yönetimi, kırsal ekonominin güçlendirilmesi ve çeşitlendirilmesi veya adil bir yaşam standardı gibi temel hedeflere hizmet etmektedir" (Szabo, 2021, s. 32). Kırsal kalkınma için AB entegre politika mantığının izlenmesi ve sonuç vermesi ancak şu somut analitik boyutun (işlevsel alanlar, erişilebilirlik, bağlanabilirlik, ekonomik döngüsellik, uzmanlaşma, bölgesel iş birliği ve yönetim) uygulayıcılara ve politika yapıcılara etkili bir şekilde rehberlik edebilecek kırsal alanlarda kalkınma potansiyellerini en üst düzeye çıkarabilmekle mümkündür (Medeiros, 2021, s. 2).

Türkiye'de 15.07.2018 tarihli 4 Sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu kuruluş, görev, yetki ve sorumluluklarına ilişkin usul ve esaslar yeniden düzenlenmiştir. Bu düzenleme Türkiye'de tarım sektörünü geliştirerek gelişmişlik düzeyini ve kırsal nüfusun refah seviyesini arttırmayı ve Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne uyumunu amaçlamaktadır.

Muş İl Koordinatörlüğü, Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumuna (TKDK) bağlı olarak 2012 yılında kurularak faaliyetlerine başlamıştır. Muş İl Koordinatörlüğü, IPARD Programı 2. faz İlleri arasında bulunmaktadır. Muş İl Koordinatörlüğünün bina alanı 1.150 m²'dir. Koordinatörlüğü 4 birimden meydana gelmektedir. Bunların 3'ü Hizmet Birimi 1'i ise idari birimdir. Muş İl Koordinatörlüğünde 1 koordinatör, 17 uzman ile 17 daimî işçi olmak üzere toplamda 35 personelle hizmet yürütülmektedir (TKDK Muş İl Koordinatörlüğü, 2022). Faaliyet alanı önemli ve geniş olan kurumun, personel bakımından yetersiz olduğu gibi yapılan gözlemlerde fiziki yapısının da uygun olmadığı görülmektedir.

Tarım Kredi Destekleme Kurumunun kanunla belirlenen görevleri arasında şunlar yer almaktadır; Desteklerin yaygınlaştırılması, bu çerçevede tanıtım, eğitim ve danışmanlık yapılması, başvuruların alınarak incelenmesi, kontrolünün sağlanması, başvuru şartlarına göre değerlendirilmesi, yapılacak projelerin belirlenmesi ve sözleşme süreçlerinin yürütülmesidir. Aynı zamanda projelerle ilgili muhasebe, tahakkuk, ödemeler, proje ile faaliyetlerin sözleşme şartnamesine uyulup uyulmadığının kontrolünü sağlanması, ilerleme, gelişmelerin raporlanması, "Avrupa Birliği" mevzuatı çerçevesinde gerekli belge ve raporların hazırlanarak ilgili kurumlara sunulmasıdır. Bununla birlikte, idari düzenlemeler yaparak kurum

¹ www.resmigazete.gov.tr, 2007, (Erişim Tarihi: 10.02.2022).

faaliyetlerinin sağlıklı yürütülmesinin sağlanması ile kurumun görev faaliyetleriyle ilgili güvenilir bilgi işlem sistemi ve veri tabanı kurulmasıdır²

İlgili kanuna göre kurulan Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu, desteklerin kullanımlarının yaygınlaşmasını sağlayarak il ve ülke geneline yayıp projelerin gerek başvuru süreci gerekse sonrası süreçleri yönetmektir. Kanuna göre süreç sonucunda desteklenecek projelerin sözleşme süreçleriyle muhasebe işlemlerini yürüterek ortaya çıkabilecek aksaklıkların önlenmesi ve kabul edilen, faaliyet aşmasına geçen, projelerin uygulanmasını, bu projelerin şartlara uygunluğunun denetlenmesi, aynı zamanda ilerleme ve gelişmelerin takip edilmesi, bu çerçevede hazırlanan belgeler ile raporların Avrupa Birliği mevzuatı gereğince ilgili kurumlara sunulmasıdır (Baytar, 2021, s. 288). Avrupa Birliği'nin uyguladığı kırsal kalkınma politikaları ile Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planında (1963-1967) öngörülen plan ve çerçeve itibarıyla çok yönlü kırsal alan planlaması yaklaşımı ile benzer özelliklere sahiptir (Bakırcı, 2007, s. 118). 9. Beş Yıllık Kalkınma Planında da kırsal kalkınmanın geliştirilmesine yönelik öneriler bulunmaktadır. Bunları kırsal kalkınma politikalarının etkinliğinin artırılması için yürütülen yasal ve kurumsal düzenlemeler kapsamında karar alma süreçlerinde ilgili kuruluşların yer alması öngörülen bir kırsal kalkınma kurumu ile uygulama ve ödeme birimi kurulmasına ilişkin çalışmalar devam etmektedir. Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi doğrultusunda, Kırsal Kalkınma Planı hazırlanarak uygulamaya konulacaktır. Başta il özel idareleri olmak üzere, yerel yönetimler ile birliklerinin kırsal kalkınma konusundaki etkinliğini artırmak için teknik, mali ve kurumsal kapasiteleri güçlendirilecektir. AB kırsal kalkınma politikalarına uyum için gerekli kurumsal çerçeve oluşturularak, kırsal kalkınma fonlarının yönetimine ve etkin kullanımına ilişkin idari kapasite geliştirileceği belirtilmektedir.

Avrupa Birliği hibesi verilen illerin kırsal nüfus, GSYH payı, kırsaldan göç ve tarımsal potansiyel analizleri ışığında Avrupa Komisyonu tarafından belirlenmektedir.

IPARD Programının Hedefleri

- Sürdürülebilir modernizasyon desteği sağlayarak tarım sektörüne katkı vermek
- Kırsal alan kalkınmasının sürdürülebilirliğine katkı vermek
- AB standartlarına yükseltmek için uygun şekilde gıda güvenliğini, bitki sağlığını, veterinerliği ve tarım uygulamalarını yaygınlaştırmak
- Çeşitli hazırlıklar yaparak kırsal kalkınma stratejileri ile tarım ve çevre tedbirleri almak
- Göçün önüne geçmek için kırsal bölgeler ve alanlar arasındaki dengesizlikleri azaltmak

Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK) kırmızı et, süt ve süt ürünleri, kanatlı eti, yumurta, su ürünleri, meyve ve sebze konularında (101 ve 103) yatırım sağlarken, toprak örtüsü ve toprak erozyonu kontrolü de (201) yatırım konuları arasında bulunmaktadır. Bununla birlikte LEADER Yaklaşımı-Yerel Kalkınma Stratejilerinin Uygulanması (202) ile bitkisel üretimin çeşitlendirilmesi, bitkisel ürünlerin işlenmesi ve paketlenmesi; arıcılık ve arı ürünlerinin üretimi, işlenmesi ve paketlenmesi; zanaatkarlık ve yerel ürün işletmeleri; kırsal turizm ve rekreasyon faaliyetleri; su ürünleri yetiştiriciliği; makine parkları (302) yatırım konuları arasında bulunmaktadır (TKDK Raporları, 2022).

3. Muş İlinde Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumunun (TKDK) Avrupa Birliği ve Ulusal Kaynaklarla Sağladığı Destekler ve Bu Desteklerin Kırsal Kalkınmaya Etkisi

Avrupa Birliği, Türkiye'de gerek istihdamda ve gerekse sosyal politikalarda AB müktesebatına uyumu arttırarak Avrupa'nın sosyal modeline dönük ilerleme ve insan kaynaklarının geliştirilmesini amaçlamaktadır.³ Türkiye'de IPARD programı çerçevesinde desteklenen "projeler aracılığıyla, işletme

²www.resmigazete.gov.tr, 2007, (Erişim Tarihi: 10.02.2022).

³www.avrupa.info.tr (Erişim Tarihi: 17.02.2022).

şartları iyileştirilerek AB standartlarına yükseltme hedefi gerçekleştirilmektedir. Bu anlamda desteklenen işletmeler aracılığıyla bölgesel-kırsal arasındaki gelişim dengesizlikleri ortadan kalkarak daha az gelişmiş alanlardaki göç olayının engellenmesine de katkı sağlanmış olacaktır” (Özdemir, 2014, s. 359).

Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK), sağlamış olduğu fonları üreticiyle buluşturarak bölgesel kalkınmaya önemli katkı sunmaktadır. Türkiye’de bölgeler hatta bölge içerisinde yöreler arasında gelişmişlik farklarının çok belirgin olduğu bilinmektedir. Ortaya çıkan gelişmişlik farklarının kapatılmasında bölgesel planlamalarla geliştirilerek çeşitlendirilecek faaliyetler çok önemlidir.

Bölgesel planlama, bölgeler arasındaki ekonomik, sosyal ve kültürel farklılıkların giderilmesini amaçlayan, geri kalmış bölgeleri iyileştirmeye yönelik yaklaşımları içeren ve kaynak potansiyellerinin verimli bir şekilde kullanılmasını sağlayan eylemleri içermektedir. Ülkemizde bölgeler arasında nüfus, gelir düzeyi ve sosyal imkânlarla erişim noktasında ciddi gelişmişlik farkları görülmektedir. Bu nedenle, 1960’lı yıllardan itibaren planlı kalkınma anlayışına geçilmiş, bu tarihten itibaren kalkınma planları ve bölge planlama çalışmaları uygulanmaya başlanmıştır (Türk, 2012, s. 104).

Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK) yapılan müzakereler neticesinde gerek merkez gerekse taşra teşkilatındaki I. faz ile II. faz iller için kırsal kalkınmaya yönelik desteklerin kullanılmasında, donanım ile kapasitesinin yeterli olduğu, AB Komisyonunca onaylanıp akreditasyon ve yetki devri gerçekleştirilmiştir. Türkiye’de IPARD programı I. faz ve II. faz kapsamında 42 il koordinatörlük olarak, ilgili programın yapılanması gerçekleştirilmiştir.

I. Faz iller: Afyon, Amasya, Balıkesir, Çorum, Diyarbakır, Erzurum, Hatay, Isparta, Kahramanmaraş, Kars, Konya, Malatya, Ordu, Samsun, Sivas, Şanlıurfa, Tokat, Trabzon, Van, Yozgat.

II. Faz iller: Ağrı, Aksaray, Ankara, Ardahan, Aydın, Burdur, Bursa, Çanakkale, Çankırı, Denizli, Elâzığ, Erzincan, Giresun, Karaman, Kastamonu, Kütahya, Manisa, Mardin, Mersin, Muş, Nevşehir, Uşak.

IPARD I Programı: Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı’nın (IPA) “Avrupa Birliği Katılım Öncesi Yardım Aracı” Kırsal kalkınmanın kapsamı içerisinde yer alan V. bileşeniyle 2007-2013 döneminde Avrupa Birliği Destek Fonu 874 milyon €, ulusal destek olarak da 291 milyon € olmak üzere toplamda 1 milyar 165 milyon € katkı sağlamıştır.

IPARD II Programı: Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı’nın (IPA) “Avrupa Birliği Katılım Öncesi Yardım Aracı” Kırsal kalkınmanın kapsamı içerisinde yer alan V. bileşeniyle 2014–2020 döneminde 801 milyon € katkı ile 42 ilde yürütüleceği belirtilmiştir. Bu program döneminde 2014, 2015 ve 2016 yıllarında 69’ar milyon € gösterge dağılımı bulunurken, 2017 ve 2018 yıllarında gösterge dağılımı 148’er milyon € olmuştur. 2019 ile 2020 yıllarında gösterge dağılımı 149’ar milyon € olmuştur. Bu program döneminde toplam gösterge dağılımı 801 milyon € olmuştur (Tablo 1; Şekil 1).

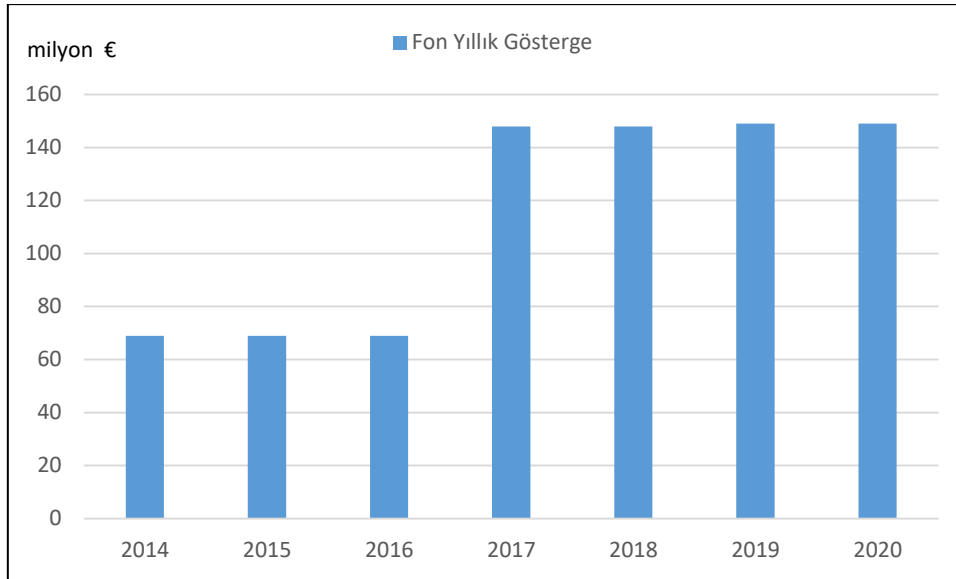
Tablo 1.

IPARD Programı Çerçevesinde 2014-2020 Döneminde AB Katkısı Sağlanan Fonlarının Yıllık Gösterge Dağılımı (milyon €)

2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	Toplam
69	69	69	148	148	149	149	801

Şekil 1.

IPARD Programı Çerçevesinde 2014-2020 Döneminde AB Katkısı Sağlanan Fonlarının Yıllık Gösterge Dağılımı Grafiği (milyon €)

Kırsal kalkınmayı gerçekleştirmek için farklı boyutlarda faaliyet yürütülmektedir. Yürütülen bu faaliyetlerin finansmanı IPARD programı çerçevesinde Avrupa Birliği ve ulusal katkılı kaynaklardan sağlanmaktadır. Tedbir sınıfına göre katkı oranları değişmekle birlikte totalde Avrupa Birliği katkı oranı %76,6'ya tekabül ederken, ulusal katkı oranı ise %23,4'e denk gelmektedir. Bu kaynaklar arasında en büyük katkı tedbir grubu tarımsal işletmelerin fiziki varlıklarına yönelik yatırımlar oluşturmaktadır. Bu grubun yüksek çıkmasının nedeni inşaat ve donatım ürünlerinin maliyetlerinin yüksek olmasından kaynaklanmaktadır. Bu dönemde en az katkı grubunu ise tarım çevre iklim değişikliği ve organik tarım tedbir grubu oluşturmaktadır (Tablo 2).

Tablo 2.

IPARD II Programı Çerçevesinde Avrupa Birliği Katkılı ve Ulusal Katkılı Fonlarının Tedbir Bazlı Dağılımı (€)

Tedbir	AB Katkısı	AB Katkı Oranı	Ulusal Katkı	Ulusal Katkı Oranı	Toplam Desteği
Tarım Çevre İklim Değişikliği ve Organik Tarım	16.020.000	%85	2.827.059	%15	18.847.059
Tarım ve Balıkçılık Ürünlerinin İşlenmesi ve Pazarlanması ile İlgili Fiziki Varlıklara Yönelik Yatırımlar	176.220.000	%75	58.740.000	%25	234.960.000
Tarımsal İşletmelerin Fiziki Varlıklarına Yönelik Yatırımlar	336.420.000	%75	112.140.000	%25	448.560.000
Kırsal Altyapı Yatırımları	80.100.000	%85	14.135.294	%15	94.235.294
Yerel Kalkınma Stratejilerinin Uygulanması LEADER Yaklaşımı	24.030.000	%90	2.670.000	%10	26.700.000
Teknik Destek	16.020.000	%85	2.827.059	%15	18.847.059
Çiftlik Faaliyetlerinin Çeşitlendirilmesi ve İş Geliştirme	152.190.000	%75	50.730.000	%25	202.920.000
Toplam	801.000.000	%76,6	244.069.412	%23,4	1.045.069.412

Kaynak: TKDK Muş İl Koordinatörlüğü Raporları, 2022

Türkiye’de kırsal kent arasında yaşam seviyesi arasında belirgin farklar bulunmaktadır. “Kırsal kesimin kentsel kesime göre gelir ve yaşam seviyeleri düşük olduğundan, kırsal kesimin desteklenmesi

gerekmektedir. Türkiye'nin içinde bulunduğu sosyo-ekonomik durum ve kırsal alanda yaşanan sorunlar ile kırsal alandan kentsel alana göçlerin getirdiği ekonomik, sosyal ve kültürel sorunların boyutu, bu konularda önlemlerin alınması gerektiğini göstermektedir. Bu anlamda "kırsal kalkınma" konusu, Türkiye'nin gündemdeki sorunlarının ilklerinden biri haline gelmiştir. Dolayısıyla da kırsal kalkınmaya yönelik çalışmalar hızlanmıştır. Kırsal kalkınma çalışmaları sadece ekonomik veya tarımsal büyüme değil, sosyal farklılıkları da minimuma indirgeyebilmektir" (Gürbüz, 2014, s. 361). Nüfusu tarıma dayalı olan gelişmekte olan bölgelerde kırsal kalkınmayı teşvik etmek, sektördeki firmaları güçlendirebilecek sürdürülebilir bir model gerektirmektedir (Tutuba ve Tundui, 2022, s. 8).

Yatırım çeşitleri arasında tarımsal işletmelerin fiziki varlıklarına yönelik yatırımlar (101) en büyük payı alır. Bunlar süt (sığır, manda ve küçükbaş), kırmızı et (sığır, manda ve küçükbaş), kanatlı eti mevcut işletmeler (hindi ve kaz) ve yumurta (mevcut işletmeler) şeklinde dağılım göstermektedir. Daha sonra 302 tedbir numaralı grupta yer alan çiftlik faaliyetlerinin çeşitlendirilmesi ve iş geliştirme destekleri yer almaktadır. 103 tedbir numaralı grubun destek oranı daha düşük olmaktadır. Bu grupta süt ve süt ürünleri (işleme ve toplama), kanatlılar dahil olmak üzere et ve et ürünleri (kesimhaneler ve işleme), su ürünleri (işleme) ile sebze meyve (depolama ve paketleme) bulunmaktadır (Tablo 3).

Tablo 3.

IPARD Kapsamında Desteklenen Tedbirler

Tedbir No	Destek Oranı (%)	Yatırım Çeşidi	Sektör
101	40-70	Tarımsal İşletmelerin Fiziki Varlıklarına Yönelik Yatırımlar	Süt (sığır, manda ve küçükbaş)
			Kırmızı Et (sığır, manda ve küçükbaş)
			Kanatlı Eti mevcut işletmeler (hindi ve kaz)
			Yumurta (mevcut işletmeler)
103	50	Tarım ve Balıkçılık Ürünlerinin İşlenmesi ve Pazarlanması ile İlgili Fiziki Varlıklara Yönelik Yatırımlar	Süt ve Süt Ürünleri (işleme ve toplama)
			Kanatlılar Dahil Olmak Üzere Et ve Et Ürünleri (kesimhaneler ve işleme)
			Su Ürünleri (işleme)
			Meyve Sebze (depolama ve paketleme)
302	65	Çiftlik Faaliyetlerinin Çeşitlendirilmesi ve İş Geliştirme	Bitkisel Üretim Çeşitlendirilmesi ile Bitkisel Ürünlerin İşlenmesi ve Pazarlanması (fidan, tıbbi aromatik bitkiler, süs bitkileri, mantar ve misel)
			Arıcılık ve Arı Ürünlerinin Üretimi, İşlenmesi ve Pazarlanması (bal ve polen üretimi, paketleme, kovan üretimi ve ana arı yetiştiriciliği)
			Zanaatkarlık ve Yöresel Ürün İşletmeleri, Kırsal Turizm ve rekreasyon Faaliyetleri, Su Ürünleri Yetiştiriciliği (tatlı su balıkları, su yosunu, kurbağa vb.)
			Makine Parkları, Yenilenebilir Enerji Yatırımları (1 MW'ya kadar)

Kaynak: TKDK Muş İl Koordinatörlüğü Raporları, 2022

IPARD programları kapsamındaki projelerin yıl bazlı dağılımına bakıldığında genel olarak her yılın proje sayısının önceki yıla göre arttığı görülmektedir. IPARD I döneminde 2015 yılı yatırım ve ödenen hibe TL ve € cinsinde düşüş olduğu gözlenirken, IPARD II döneminde ise 2019 yılında sadece toplam yatırım € cinsinde, önceki yıla göre düşüş olduğu görülmektedir. 2020 yılında bütün kategorilerde bir önceki yıla göre belirgin bir düşüş olduğu gözlenirken, 2021 yılında bütün ödeme cinslerinde önemli oranda artış olduğu göze çarpmaktadır (Tablo 4).

Tablo 4

IPARD I ve IPARD II Programları Kapsamındaki Projelerin Yıl Bazlı Dağılımı

IPARD I				
Yıl	Toplam Yatırım Tutarı (TL)	Toplam Yatırım Tutarı (€)	Ödenen Hibe Tutarı (TL)	Ödenen Hibe Tutarı (€)
2013	12.884.164,49	4.701.623,62	7.568.485,16	2.761.784,90
2014	27.327.358,35	9.842.700,77	16.488.213,34	5.937.811,73
2015	24.822.453,41	7.903.379,62	13.971.858,96	4.441.751,46
2016	73.200.398,63	21.479.823,25	44.542.595,41	13.066.897,83
TOPLAM	138.234.374,88	43.927.527,26	82.571.152,87	26.208.245,92
IPARD II				
2017	6.221.889,40	1.418.870,59	4.254.930,56	970.315,52
2018	18.528.003,68	3.905.297,74	12.735.594,08	2.683.648,66
2019	20.895.067,64	3.339.938,82	13.871.443,52	2.203.895,43
2020	8.340.614,46	1.020.646,14	5.461.116,11	669.676,86
2021	71.038.627,39	6.861.996,70	50.045.418,92	4.471.843,51
TOPLAM	125.024.202,57	16.546.749,99	86.368.503,19	10.999.379,98

Kaynak: TKDK Muş İl Koordinatörlüğü Raporları, 2022

Kırsal kalkınma, çok boyutlu bir özelliğe sahiptir. Muş ilinde farklı sektörlerle destekler verilse de ilin sahip olduğu potansiyele göre sağlanan teşviklerde farklılık görülmektedir. IPARD I programı kapsamında en büyük desteği süt üreten işletmelere ait projeler alırken, en az desteği ise çiftlik faaliyetlerinin çeşitlendirilmesi ve geliştirilmesine yönelik projeler almıştır. Daha sonra 10'ar projeye et üreten tarımsal işletmeler (kırmızı et) ve kırsal turizm sektörü desteklenmiştir. Bununla birlikte 5 projeye meyve ve sebzelerin işlenmesiyle pazarlanması, 3 projeye süt, süt ürünlerinin işlenmesi ve pazarlanması, 2 projeye et, süt ürünlerinin işlenmesi ve pazarlanması gelirken, 1'er projeye kültür balıkçılığı ve yerel ürünler ile mikro işletmelerin geliştirilmesi son sırada gelmektedir. IPARD II programları kapsamında desteklenen projelere bakıldığında en fazla 69 projeye arıcılık ve arı ürünlerinin üretimi, 37 projeye kırsal turizm (otel) sektörü destek almıştır. Daha sonra 23 projeye et üreten tarımsal işletmeler (kırmızı et) desteklenmiştir. Bunların dışındaki sektörlerin destek aldığı proje sayısı çok sınırlı kalmıştır (Tablo 5).

Tablo 5.

IPARD I ve IPARD II Programları Kapsamındaki Projelerin Sektör Bazlı Dağılımı

IPARD I			
Sektör Adı	Proje Sayısı	Toplam Yatırım Tutarı (TL)	Ödenen Hibe Tutarı (TL)
Et Üreten Tarımsal İşletmeler (Kırmızı et)	10	15.852.084,78	10.083.050,45
Süt Üreten Tarımsal İşletmeler	36	78.751.446,32	50.672.680,52
Et ve Et Ürünlerinin İşlenmesi ve Pazarlanması	2	7.609.547,17	3.804.773,57
Süt ve Süt Ürünlerinin İşlenmesi ve Pazarlanması	3	6.850.420,27	3.425.210,14
Çiftlik Faaliyetlerinin Çeşitlendirilmesi ve Geliştirilmesi	21	3.070.921,11	1.535.460,56
Meyve ve Sebzelerin İşlenmesi ve Pazarlanması	5	12.704.545,15	6.352.272,58

Kültür Balıkçılığının Geliştirilmesi	1	450.200,00	225.100,00		
Yerel Ürünler ve Mikro İşletmelerin Geliştirilmesi	1	556.636,57	278.318,29		
Kırsal Turizm	10	12.388.573,51	6.194.286,75		
TOPLAM	89	138.234.374,88	82.571.152,87		
IPARD II					
Sektör Adı	Proje Sayısı	Toplam Sözleşme Tutarı (TL)	Toplam Hibe Tutarı (TL)	Ödemesi Biten Proje Sayısı	Ödenen Hibe Tutarı (TL)
Süt Üreten Tarımsal İşletmeler	13	38.471.620,96	24.914.823,44	5	6.930.952,46
Et Üreten Tarımsal İşletmeler (Kırmızı et)	23	23.557.249,07	14.440.813,21	12	13.813.379,17
Et Üreten Tarımsal İşletmeler (Kanatlı et)	1	878.492,11	571.019,87	0	0
Bitkisel Ürünlerin İşlenmesi ve Paketlenmesi	2	3.132.442,59	2.053.093,63	1	1.271.357,59
Arıcılık ve Arı Ürünlerinin Üretimi	69	7.478.839,65	4.900.419,89	68	4.803.568,58
Zanaatkarlık Ürünleri	2	5.063.459,84	3.241.922,87	1	1.147.514,39
Katma Değerli Ürünler	1	3.340.310,35	2.171.201,73	0	0
Kırsal Turizm (Otel)	37	101.379.740,82	65.017.804,50	22	55.430.487,54
Kırsal Turizm (Restoran)	3	6.832.441,76	4.383.291,76	0	2.971.243,46
TOPLAM	140	190.134.597,15	121.694.390,90	108	86.368.503,19

Kaynak: TKDK Muş İl Koordinatörlüğü Raporları, 2022

Muş ilinde IPARD I ve IPARD II programları kapsamında ödemesi yapılan projelerin ilçe bazlı dağılımına bakıldığında, projelerin dengeli kullanılmadığı görülmektedir. Merkez ilçe IPARD I programı döneminde 39 ve IPARD II programı döneminde ise 80 projeye en fazla projenin uygulandığı alandır. İkinci sırada IPARD I programı döneminde Malazgirt 15 proje ve IPARD II programı döneminde ise Hasköy 29 projeye yer almıştır. Üçüncü sırada IPARD I programı döneminde Varto 14 proje ve IPARD II programı döneminde ise Varto 15 projeye yer almıştır. En az proje alan ilçelere bakıldığında IPARD I programı döneminde Korkut, Hasköy ve Bulanık 7'şer proje, IPARD II programı döneminde ise Bulanık 6, Malazgirt 1 proje almıştır. Projelerin ilçe bazlı dağılımlarına bakıldığında ilçeler arasındaki proje dağılımının dengesiz olduğu gözlenmektedir (Tablo 6; Şekil 2).

Tablo 6.

IPARD I ve IPARD II Programları Kapsamında Ödemesi Yapılan Projelerin İlçe Bazlı Dağılımı

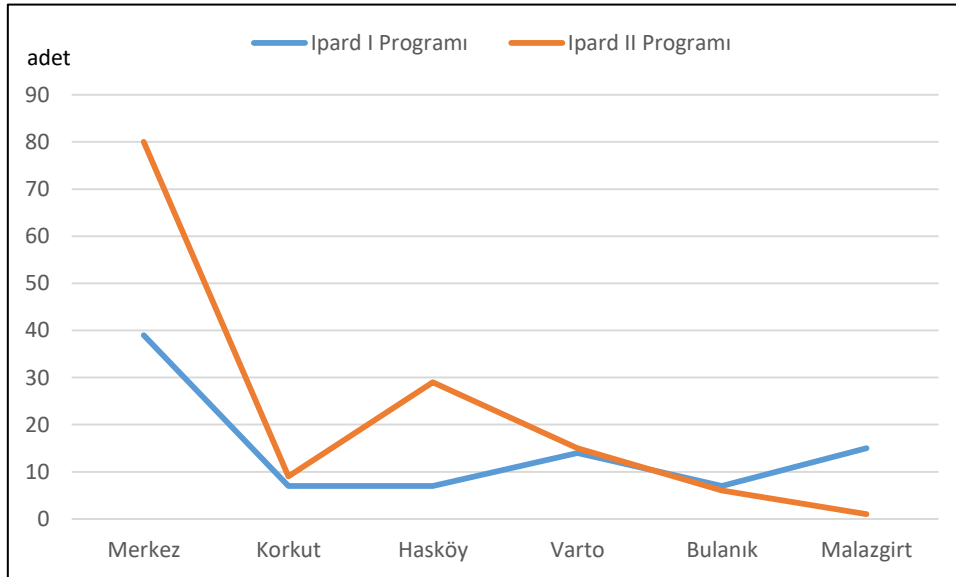
IPARD I			
İlçe Adı	Proje Sayısı	Toplam Yatırım Tutarı (TL)	Ödenen Hibe Tutarı (TL)
Merkez	39	57.638.336,22	33.430.200,50
Korkut	7	9.358.957,25	5.642.978,16
Hasköy	7	8.305.521,58	4.582.102,30
Varto	14	17.705.443,26	10.656.376,74
Bulanık	7	14.848.654,33	8.572.059,50
Malazgirt	15	30.377.462,24	19.687.435,67

TOPLAM	89	138.234.374,88		82.571.152,87	
IPARD II					
İlçe Adı	Proje Sayısı	Toplam Sözleşme Tutarı (TL)	Toplam Hibe Tutarı (TL)	Ödemesi Biten Proje Sayısı	Ödenen Hibe Miktarı (TL)
Merkez	80	63.140.535,26	41.243.803,70	70	25.919.937,83
Korkut	9	11.054.465,84	6.481.812,12	7	4.399.668,25
Hasköy	29	67.507.824,45	44.056.566,22	18	32.999.585,39
Varto	15	30.683.712,53	18.875.184,32	9	15.330.464,48
Bulanık	6	15.969.357,93	10.208.320,22	3	6.890.142,92
Malazgirt	1	1.778.701,14	828.704,32	1	828.704,32
TOPLAM	140	190.134.597,15	121.694.390,90	108	86.368.503,19

Kaynak: TKDK Muş İl Koordinatörlüğü Raporları, 2022

Şekil 2.

IPARD I ve IPARD II Programları Kapsamında Ödemesi Yapılan Projelerin İlçe Bazlı Dağılım Grafiği

Kırsal kalkınma çok boyutlu olup verilen kırsal destekler arasında da farklılıklar bulunmaktadır. Kırsalda yaşayan kadın ve erkeklere verilen destekler arasındaki farklılıklar buna örnek gösterilebilir. Bu farklılıkların kapatılarak dengenin sağlanması kırsal kalkınma için önemlidir. IPARD I programı döneminde kadınlara verilen proje sayısı (11) çok düşük seviyede kalırken, erkeklere verilen proje sayısı (78) daha fazla olmuştur. IPARD II programı döneminde ise tersi bir tabloyla karşılaşılmaktadır. Bu dönemde kadınlara

verilen proje sayısı 76 olurken bu dönemde erkeklere verilen proje sayısı 64 olarak gerçekleşmiştir. IPARD II programı döneminde kadınlara verilen proje sayısı nispeten artmasına rağmen yeterli düzeyde değildir (Tablo 7).

Tablo 7.

IPARD I ve IPARD II Programları Kapsamındaki Projelerin Cinsiyet Bazlı Dağılımı

IPARD I					
Cinsiyet	Proje Adedi	Toplam Sözleşme Tutarı (TL)		Toplam Hibe Tutarı (TL)	
Kadın	11	17.952.183,60		10.697.635,82	
Erkek	78	120.282.191,28		71.873.517,05	
TOPLAM	89	138.234.374,88		82.571.152,87	
IPARD II					
Cinsiyet	Proje Adedi	Toplam Sözleşme Tutarı (TL)	Toplam Hibe Tutarı (TL)	Ödemesi Biten Proje Sayısı	Ödenen Hibe Tutarı (TL)
Kadın	76	104.491.379,88	66.908.753,15	59	56.633.468,62
Erkek	64	85.643.217,27	54.785.637,75	49	29.735.034,57
TOPLAM	140	190.134.597,15	121.694.390,90	108	86.368.503,19

Kaynak: TKDK Muş İl Koordinatörlüğü Raporları, 2022

Kırsal kalkınmanın önündeki en büyük engellerden biri de gençlerin kırsal alandan göç etmesidir. Durum böyle olunca, yeniliklere ve teknoloji kullanımına daha çok dirençli olan ileri yaşı üreticiler kırsal faaliyetleri yürütme durumunda kalmışlardır. Bu durum, tarımsal üretimdeki verimliliği olumsuz etkilemektedir. IPARD I programı döneminde 52 projeye genç çiftçiler desteklenirken, genel verilen proje sayısı 37 olarak gerçekleşmiştir. IPARD II programı döneminde genç çiftçilere verilen proje sayısında önemli yükselme meydana gelerek 130 proje şeklinde gerçekleşmiştir. Bu dönemde genel verilen proje sayısı da 10 olmuştur. IPARD I ve IPARD II programları kapsamında yapılan proje sayıları ve ödenen miktar gerek genç nüfus gerekse diğer nüfusu kırsal alanda tutmak için yeterli değildir. Dolayısıyla gerekirse her kırsal yerleşmeye o yerleşmenin potansiyeline uygun projeler kullanılmalıdır ve ödemeler arttırılmalıdır (Tablo 8).

Tablo 8.

IPARD I ve IPARD II Programlarındaki Genç Çiftçi Dağılımı

IPARD I					
Yardım Türü	Proje Sayısı	Toplam Yatırım Tutarı (TL)		Ödenen Hibe Tutarı (TL)	
Genç Çiftçi	52	86.529.618,58		55.245.646,24	
Genel	37	51.704.756,30		27.325.506,63	
TOPLAM	89	138.234.374,88		82.571.152,87	
IPARD II					
Faydalancının Niteliği	Proje Adedi	Toplam Sözleşme Tutarı (TL)	Toplam Hibe Tutarı (TL)	Ödemesi Biten Proje Sayısı	Ödenen Hibe Tutarı (TL)
Genç Çiftçi	130	174.370.744,32	112.127.152,02	100	80.413.859,65
Genel	10	15.763.852,83	9.567.238,88	8	5.954.643,54
TOPLAM	140	190.134.597,15	121.694.390,90	108	86.368.503,19

Kaynak: TKDK Muş İl Koordinatörlüğü Raporları, 2022

Kırsal kalkınmaya yönelik Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumunun (TKDK) IPARD programları çerçevesinde farklı dönemlerde yaptığı farklı faaliyetler ve destekler yukarıda verilmiştir. Bu desteklerin kırsal kalkınmaya etkisine geçmeden önce kırsal kalkınma üzerinde durulması önemlidir.

IPARD programları kapsamında yukarıda belirtilen projelerle çeşitli alanlarda yatırım yapılmıştır. Bu projelerden bazıları; 3.331 büyükbaş ve 800 küçükbaş kapasiteli 36 proje ile süt üreten tarımsal işletme, tam kapasiteyle işletilmesi durumunda günde 90 ton inek sütü ve 10 ton keçi sütü işletmesi, 1.408 büyükbaş kapasiteli 10 besi sığırcılığı projesiyle kırmızı et işletme tesisi, ortalama olarak yılda 700 bin ton kırmızı et üretimi gerçekleştirilmektedir. Muş Organize Sanayi Bölgesi'nde faaliyet gösteren "Sütlüce" markası ile AB standartlarında günlük 10 ton süt işleme kapasitesine sahip üretim yapan ve yine günlük 10 ton süt işleme kapasitesine sahip ve eski tip Muş kaşarı üreten "Mrrençber" faaliyet yürütmektedir (TKDK Muş İl Koordinatörlüğü Raporları, 2022).

Muş iline günlük 50 ton süt toplama kapasiteli 1 adet süt toplama tesisi kazandırılmıştır. Bunun dışında başka bir tesis de günde 5 ton et işleme kapasitesine sahiptir. 1000 adet/saat kapasiteli modern bir tavuk kesimhanesi, toplamda 26.100 m³ soğuk depo kapasitesine sahip 5 adet meyve ve sebze depolama tesisi, 20 arıcıya 9.344 kovan için %50 hibe desteği verilmiştir. Korkut ilçesinde 1 adet 1095 ton/yıl kapasiteye sahip bal işleme ve paketlenme tesisi kurulmuştur. Yılda 120 ton kapasiteye sahip organik Muş kirazı depolama tesisi, Muş ili ve ilçelerinde 1.818 kişi kapasiteli 5 restoran ve çok amaçlı salon için hibe desteği sağlanmıştır. Bununla birlikte, 3 otel projesiyle 64 odalı tesis ile 2 halı saha kırsala kazandırılmıştır. Alparslan I Barajı'nda 200 ton/yıl kapasiteli 1 adet alabalık üretim tesisi üretimini sürdürmektedir (TKDK Muş İl Koordinatörlüğü Raporları, 2022).

Kırsal kalkınma kuşkusuz kalkınmadan bağımsız görülmemelidir. Kalkınma hem az gelişmiş hem de gelişmekte olan toplumlardaki ekonomik, sosyal ve kültürel yapı üzerinde etkili olmaktadır. Ayrıca kaynakların ülke genelindeki dağıtımında verimliliği sağlamak üzerinde etkisi bulunmaktadır. Özellikle dengeli kalkınmaya sahip gelişmiş batı ekonomilerinde, refah artışı, sürdürülebilir ekonomik yapı ve yoksulluk oranlarının azaltılması için de model olmuştur (Gitmez, 2021, s. 1271). Gerek kalkınma gerekse kırsal kalkınmada sürdürülebilirliğin göz ardı edilmemesi önemlidir. Bu çerçevede bakıldığında "Sürdürülebilir kalkınma politikalarının uygulanmasında, bölgesel düzeyde bölgesel kaynakların kullanımı ve yerel aktörlerin politika belirleme sürecine katılımının daha uygun olduğunun anlaşılması ile birlikte günümüzde bölgesel kurumlara önemli işler düşmektedir" (Bakır and Bahtiyar, 2019, s. 1). Kalkınma politikasının uygulanmasını kolaylaştırılacağı görüşü ortaya çıkmıştır Kırsal kalkınmayı Bakırcı "kırsal yerleşmeler ve kırsal alan ile birlikte kırsallık olgusunun üçüncü temel kavramsal unsurunu oluşturan kırsal kalkınma bileşeninde temel hedef, kırsal sayılan alan veya yerleşmelerde yaşam seviyesi ve kalitesini yükseltmek olarak belirtmekle birlikte aynı amaca hizmet etmesine rağmen bu kavram zaman içerisinde farklı isim ve tanımlar içerdiğini" belirtmiştir (2007, s.31).

Kırsal kalkınma; insan yaşamına olumsuzluklar getiren kırsal çevre koşullarının iyileştirilmesine yönelik çalışmalar"dır" (Tolunay ve Akyol, 2006, s. 116).

Kent ve kır bağlamında artan sorunlara yönelik çözüm arayışlarında kır lehinde kırsal kalkınma çabaları ile çözümler yaratılmaya çalışılmıştır. Ancak bu çabaların günümüz koşullarında yeterli sonuçlar vermediği, istenilen kalkınma düzeyine ulaşılamadığı ve sorunların daha da karmaşık hale geldiği söylenebilir. Kırsal kalkınma ve kırsal yaşam kalitesi arasında yadsınamayacak bir kavramsal ilişki bulunmaktadır (Temiz ve Yenigül, 2021, s. 1337, 1351). Kesin sınırlarla ayrılamayan kırsal kalkınma, kırsal alanlarda yoksulluğu azaltmak, bu alanlarda yaşayan insanların gelirlerini ve yaşam standardını arttırarak onlara iş imkânları oluşturmak şeklinde değerlendirilebilir. Kırsal kalkınma faaliyetleri planlı kalkınma dönemlerinde üzerinde daha çok durulduğu görülmektedir. Avrupa Birliği üyelik süreciyle kırsal kalkınma faaliyetleri yatırım ve teşvikleri artarken bu sürecin akamete uğramasıyla kırsal kalkınma sürecinin yavaşladığı görülmektedir. Kırsal bölgelerin kalkınmasıyla, kırsaldan şehirlere yaşanan göçün azalacağı gibi tersine göç üzerinde de etkili olacaktır. Bu nedenle kırsal kalkınmayla hem kırsal yerleşmeler kalkınacak hem de şehir yerleşmeleri üzerinde oluşan göç baskısı azalacaktır (Baytar ve Doğan, 2021, s. 103-104).

Kırsal kalkınma özete kırsalda mevcut kırsal nüfusun gelirini artırarak yaşam standardını yükseltebilecek kaynakların maksimum seviyede kullanılmasına olanak sağlayarak kentlerle arasındaki yaşam standardı açığının kapatılmasıdır.

Bu çerçevede bakıldığında netice itibarıyla Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumunun (TKDK) Avrupa Birliği fonları ve ulusal fonlarla gelen kaynakların kullanıldığı görülmektedir. Kullanılan bu kaynakların kuşkusuz istihdamı arttırdığını, kırsal kalkınmaya katkı sağladığı söylenebilir. Ancak kırsal kalkınmanın gerçekleşmesi kent ile kır arasındaki yaşam standardı farkının kapanması için yeterli değildir. Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumunun ve ilgili diğer kurum faaliyetleriyle, saha gözlemlerine bakıldığında, yapılan projelerin fiziki mekânın yapımına yettiği ancak üreticinin imkânın olmaması ve kurumun sağladığı kaynağın yetmediği ya da kapsam dışı olduğu için tesislerin atıl kaldığı görülmektedir. (Fotoğraf 1, 2).

Fotoğraf 1.

Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumunun (TKDK) Muş İlinde Teşvik Projesi Örneği

Fotoğraf 2.

Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumunun (TKDK) Muş İlinde Teşvik Projesi Örneği

Bununla birlikte kullanılan projelerin denetim mekanizmasının yeterince gelişmemesi ya da sıkı tutulmamasından dolayı proje alındıktan sonra sembolik bazı yatırımlardan sonra projenin yarım bırakılması ve proje yararlanıcılarından bazılarının kırsal kalkınma faaliyetlerinde herhangi bir tecrübesi olmadığı halde projeden yaralandığı ve neticede yetkin olmadığı için zarar ettiği görülmektedir. Bu gibi olumsuzluklar kaynakların heba olmasına, üreticilerin motivasyonunun bozulmasına neden olduğu ve haliyle kırsal kalkınmaya da etkilerinin sınırlı kaldığı görülmektedir.

Kırsal kalkınmanın gerçekleşebilmesi için her kırsal bölgenin, yörenin kendine göre dinamikleri bulunmakta ve farklılaşabilmektedir. Bu çerçevede bölgesel kalkınma ajanslarının da kurulmasında bu özelliğin etkisi olmuştur. Bölgesel kalkınma ajanslarının kırsal kalkınma üzerinde etkisi bulunmaktadır. 1990'lı yıllarda yerel faaliyetlerin önemi artmıştır. Bununla birlikte bölgesel kalkınma politikaları yeni bir formatta gündeme geldiği görülmüştür. İlgili dönemde kalkınmada ulusal bir bakışa sahip devletlerin aksine yeni kalkınma politikalarında “bölgesel kalkınma ajansları” yerini almıştır. Nitekim merkezi politikalarından yerel politikalara doğru devrilme Türkiye’de de yaşanmıştır (Tiftikçigil, 2015, s. 399).

Bu nedenle öncelikle kırsaldaki sürece katılabilecek kaynakların tespiti için çok kapsamlı fizibilite çalışmalarının yapılması gerekmektedir. Bu çalışmalar çerçevesinde kırsal kalkınmaya ayrılan bütçenin sadece uluslararası kaynaklarla değil ulusal kaynak oranının ciddi anlamda artırılması önem taşımaktadır. Bu çerçevede proje verilme ve denetim mekanizmasının güçlendirilmesi yararlı olacaktır. Bununla birlikte kooperatifleşmenin geliştirilmesi, girdi maliyetlerinin düşürülmesi ve pazarlama sorununun çözülmesi, kırsal kalkınmanın temel gerekleri arasında bulunmaktadır.

Sonuç

Muş ili Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumunun (TKDK) Türkiye’de faaliyet yürüttüğü 42 il arasında yer almaktadır. Kurum gerek Türkiye’de gerekse Muş’ta kırsal kalkınma faaliyetleri bakımından en kapsamlı ve en etkili hizmet veren kurumlardan biridir.

Muş ilinin kırsal alan potansiyelinin yüksek olduğu bilinmektedir. İldeki potansiyeli harekete geçirebilecek başta Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu ile birlikte farklı paydaşlar olsa da (bu kurumların imkânları dahilinde faaliyet yürütseler de) bu durum kırsal kalkınma için yeterli olmayacaktır. Çünkü bu konu öylesine önemli bir konudur ki Avrupa Birliğinin destekleri, birliğe üyelik sürecine göre ivme kazandığı ya da kaybettiği bir ortamda yeterli olmayacaktır. Ayrıca bu kurumlarla birlikte birkaç kurumun kısmi destekleri de yetersiz kalmaktadır.

Muş ilinin canlı hayvan üretimi ile günlük süt üretim değerlerinin yüksek olmasına rağmen

sanayide işlenen süt miktarının düşük olmasının nedeni süt toplama tesislerinin olmayışı ve kaliteli, soğuk zincire uygun süt arzının fabrikalara kadar ulaştırılmamasıdır. Ayrıca, güçlü bir pazarlama ayağının kurulamaması da bu durum üzerinde etkili olmaktadır.

Herhangi bir kırsal yerleşmede kırsal kalkınmanın gerçekleşmesinin en önemli ölçütü, kırsalda yaşayan üreticilerin memnuniyet durumu ve kırsaldan kentlere doğru göçün yaşanma düzeyidir. Kırsal üretimdeki genç çiftçi oranının düşük olması, kırsal kalkınmanın istenilen düzeyde gerçekleşmediğinin göstergesidir.

Muş ilinde Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumunun faaliyetlerine rağmen kırsal kalkınmanın istenilen düzeyde olmadığı en önemli göstergelerinden biri kırsaldan göçlerin halen yaşanmasıdır. Üreticilerin zor şartlarda elde ettikleri birikimlerini kırsal alanlar yerine genel olarak şehirlerde yatırıma dönüştürmektedir. Böylece üretici işini büyümediği gibi, işinin modernizasyonunu geliştirmede de sorunlar yaşamaktadır. Bu durum kırsal kalkınmanın önünde engel teşkil etmektedir.

Kaynakça

- Bakır, H. and Bahtiyar, G. (2019). Sustainable development and its applicability through regional agencies. *Journal of Management and Economics Research*, 17, 1-21. <https://dx.doi.org/10.11611/yead463230>.
- Bakırcı, M. (2007). *Türkiye'de kırsal kalkınma*. Nobel Yayın Dağıtım.
- Baytar, İ. ve Doğan, M. (2021). *Kırsal kalkınma ve Türkiye'deki gelişimi*. Alanında Uluslararası Araştırmalar IV. Eğitim Yayınevi.
- Baytar, İ. (2021). *Muş ili kırsal alan potansiyeli ve kalkınmaya etkisi*. [Yayınlanmamış doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Bulut, O. D. ve Kutlar, İ. (2016, Mayıs 25-27). *Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK) projelerinin incelenmesi: Burdur il örneği*. XII. Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresi, Isparta, Türkiye.
- Elmastaş, N. ve Bozkoyun, M. (2021). *Coğrafi bilgi sistemleri ve uzaktan algılama ile Bitlis ilinin arazi örtüsünün belirlenmesi, kullanımı ve planlamasına yönelik öneriler*. Kriter Yayınları.
- Gitmez, E. (2021). A key center in regional development: investment support offices, international refereed. *Journal on Social Sciences*, 7(37), 1271-1280.
- Gürbüz, İ. B. (2014, Eylül 3-5). *Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu'nun desteklediği projelerde karşılaşılan sorunlar*. XI. Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresi, Samsun, Türkiye.
- Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK) Raporları (Erişim Tarihi: 10.02.2022).
- Medeiros, E. (2021). Development clusters for small places and rural development for territorial cohesion. *MDPI Sustainability*, 14(84), 1-25. <https://doi.org/10.3390/su14010084>.
- Özdemir, G. ve Efe, A. (2013). Governance at the regional development agencies in Turkey. *International Journal of eBusiness and eGovernment Studies*, 5(2), 59-69.
- Szabo, C. (2021). Spatial distribution of the rural development programme in relation to population retention between 2015 and 2019. *Acta Univ. Sapientiae, European and Regional Studies*, 20, 32-47. <https://doi.org/10.2478/auseur-2021-0010>.
- Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK) Muş İl Koordinatörlüğü. (2021).
- Temiz, H. K. ve Yenigül, S. B. (2021). Yaşam kalitesi çalışmalarının kırsal kalkınma ile ilişkisi üzerine bir değerlendirme. *Kent Araştırmaları Dergisi*, 34(12), 1337-1357, DOI: 10.31198/idealkent.872357.
- Tiftikçigil, B. Y. (2015). An assessment on activities of regional development agencies in Turkey. *International Journal of Economics and Financial*, 5(2), 399-409.
- Tolunay, A. ve Akyol, A. (2006). Kalkınma ve kırsal kalkınma: temel kavramlar ve tanımlar. *Süleyman Demirel Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 2, 116-127, ISSN: 1302-7085.
- Tundui, H. P. and Tutuba, N. B. (2022). Entrepreneurship and industrialization for rural development:

business incubation approach. *International Journal of Economics, Business and Management Research*, 6(1), 1-25.

Türk, S. M. (2012). Regional development policies in Turkey in the integration process of the European union. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(1), 103-112.

<https://www.tkd.gov.tr/Kurumsal/MisyonVizyon> (Erişim Tarihi: 10.02.2022).

<https://mus.tkd.gov.tr/BizeUlasin.aspx> (Erişim Tarihi: 11.02.2022).

<https://www.resmigazete.gov.tr> (Erişim Tarihi: 10.02.2022).

<https://www.avrupa.info.tr/tr/egitim-istihdam-ve-sosyal-politikalar-7697> (Erişim Tarihi: 17.02.2022).

<https://www.tarimorman.gov.tr> (Erişim Tarihi: 15.06.2022).

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Araştırmacı, çalışmanın verilerinin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala gerekli dikkat ve özeni göstermiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

* Makale tek yazarlıdır.

Çıkar Beyanı

* Makalenin hazırlanmasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.